ભૂગોળવિદ્યાનાં

મૂળતત્વો.

ભાગ ૧

કીમત બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART 1.

BY

T. C. HOPE. C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

SECOND EDITION. 25,000 Copies.

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1878.

Price two annas.

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS BY THE
PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોપ. સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગુજરાતી ત્રાન્સ્લેતર, એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેંટ.

આવૃત્તિ બીજી— ૨૫,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંત સેંત્રલ બુક દિપો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૮.

કીમત બે આના.

મુંબઈ.
ગણપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાન્હોબાએ છાપી.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્યંત સરકારી ગુજરાતી નિશાળોમાં હોપકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની વ્યવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ઠરવાથી, તથા બીજાં કારણોથી એમાં ફેર-ફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રકપ્રમાણે તથા ડેપ્યુટિ ઇન્સ્પેકટરો વગેરેની મદદથી કેળવ-ણીખાતાના ઉપરી મેહેરબાન ચાટફીલ્ડ સાહેબે કર્યો છે. ભૂગો-ળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મેહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર દાકતર બુહલર સાહેબના હુકમ મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી મારે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે.

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શિખવવી.

૧. નિશાળમાં જે ઠેકાણે છોકરા બેસતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆ ઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમના મનમાં બધી વાત બરોબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોંટે. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી શેરીઓ ચાર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાના મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજો નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપપ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાને સમજણ

પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડૂંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને ખેતી હુન્નર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે એજન્સિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા એજન્સિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુન્નર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલૂકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે થોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકી ચૂંકી લીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઠેકાણે કુંડાળું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવાપરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગુજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગુજરાતનું પુનરાવર્ત્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજરીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩. ગુજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ

જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યાપછી મુંબઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા થાણા અને ખાનદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. આહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા ડુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, બેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપપડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કચ્છ, અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઈત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડસૃષ્ટિરચનાની, કે ચૈતન્યસૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઈતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભુગોળના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો બોજો થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કેટલુંક લખ્યાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભુગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી. ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષેકરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મુકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની, વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને બીજી ઝીણી બાબતો ઉપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઇએ તેમ ઓછી બિના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આઘે જઇએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગુજરાતી અને નાના ગુજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સઘળું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ઝીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સુરસ કરવાને જોઇએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરવો.

भूगोळविद्या भाग १ लो.

प्रकरण १ लुं.

(१) पृथ्वीनो आकार, वगेरे.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણેઃ—

૧ જે લોકો વહાણમાં બેશી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨ જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩ જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે ઉંચો દેખાયછે.

૪ પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો * ઉગેછે.

૫ જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહેલાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના સઢ, કુવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટીઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના ચાર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

* મદ્રાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુંબઈમાં અરધો કલાક મોડો ઊગેછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) दिशाँओ—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરૃત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) भूगोळ विद्यामां आवेळा शब्दोनी व्याख्या.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યા છે. એમાંના એકનું નામ **પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ** અને બીજાનું નામ **પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ** છે. આ બંને ગોળાર્દ્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને **પૂર્વ મહાદ્વીપ** અને પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધ માંહેલી જમીનને **પશ્ચિમ મહાદ્વીપ** કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને **ખંડ** કહેછે.

ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટળાયલા જમીનના ભાગને **બેટ** કે **દ્વીપ** કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને **દ્વીપકલ્પ** એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

---

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડવો.

જે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધેછે તેને સંયોગીભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને ભૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને ખીણ કહેછે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચા જગ્યાએથી જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જળાશય પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના ખારા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના ફાંટાને અખાત કહેછે.

પહોળા મ્હોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહેછે.

જમીનથી વીંટળાયલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી ઢળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને संगम કહેછે.

સમુદ્રને મળતા પહેલાં ભરતી*નું પાણી માંહે આવે એવું જે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને खाडी કહેછે.

(૪) जमीन अने पाणीना मोटा भाग.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્દ્ધમાં एशिआ, यूरोप, અને आफ्रिका, એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે જોડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈવેળા જૂનીભૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્દ્ધમાં अमेरिका (उत्तर અને दक्षिण अमेरिका) નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવીભૂમિ કહેછે, કેમકે ઈ૦ સ૦ ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો ત્યાંસુધી ઊપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને आस्ट्रेलिआ કહેછે. એની આસપાસના બેટ તથા પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા નાના બેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા બેટ સહિત આસ્ટ્રેલિઆને आस्ट्रलेशिआ* કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે यूरोप ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે आफ्रिका ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે ભૂમધ્ય†સમુદ્ર છે.

યૂરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે अमेरिका ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર ધ્રુવ*ની આસપાસ उत्तर महासागर છે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ दक्षिण महासागर છે.

૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે पासिफिक महासागर છે.

---

* દરિયાનું પાણી [illegible]રા ફરતી ચડેછે અને ઊતરેછે તેને भरती ओट કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. † એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યૂરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે आटूलान्टिक महासागर છે.

૫. એશિઆની દક્ષિણે हिंदी महासागर છે.

प्रकरण २ जुं.

एशिआखंड.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામઃ—

१ भरतखंड के हिंद.	७ तुर्कस्तान.
२ सिंहलद्वीप.	८ तार्त्तरी.
३ बलूचिस्तान.	९ एशिआई रुशिआ.
४ अफगानिस्तान.	१० जापान.
५ इरान.	११ चिनाई मूलक.
६ अरबस्तान.	१२ हिंदी चीन.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે, અને એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે માટે હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ ઓળખાય છે. એમાં ઇંગ્રેજ રાજ કરેછે. કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે, પણ તેઓ એમને આધીન છે. આખા રાજ્યના ઉપરી અમલદારને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબાઈ, મદ્રાસ, બંગાળા વગેરે ઈલાકા કે પ્રેસિડન્સી ઠરાવ્યાછે.

---

* સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી ફરેછે તેને પૃથ્વીની धरी કહેછે. એ ધરીના છેડાને ध्रुव કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુવને उत्तर ध्रुव અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને दक्षिण ध्रुव કહેછે

प्रकरण ૨ जुं.

मुंबई इलाको (મુંબઈ પ્રેસિડંસિ).

૧. સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો સાંકડો મુલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મ્હૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઇલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિ ભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મ્હૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો $\frac{2}{3}$ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છના અને ખંભાતના અખાતને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ સારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબાઈનું બારૂં, બીજું કરાંચીનું, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો— સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોકણને જૂદા પાડેછે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. તે ઇંદોર અને ખાનદેશ તાબાના મૂલકની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ભીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકેછે તે ઊપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૮૧૯૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંનો $\frac{1}{3}$ ભાગ દેશી રાજાઓનો છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨૫૬૨૪૬૯૯ છે તેમાંથી ૯૨૭૨૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસેછે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હૂકમ નીચે છે, અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલીછે. થોડાંક સંસ્થાનો પાસેના જિલ્લાના કલેકટર કે જડજના ઉપરીપણા નીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યાછે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહેછે. એને મદદ આપવાને બે કૌંસિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજંટોના અધિકાર તળે રાખીછે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક બે કે વધારે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લૂટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યુંછે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવેછે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજંટો રાજા રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયકવાડ અથ-

વા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજંટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ત્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાબંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલકી, ફોજદારી, તથા લોકોપયોગી હરેક બીજા કામપર તે નિઘા રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટંટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ત્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપ્યુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટંટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ત્રિક્ટ ડેપ્યુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપ્યુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીજોરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિસ્ત્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે ઊપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇંજિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ત્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાડુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને સારૂ માજિસ્ત્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું વગેરે સરકારી ઈમારતોનું કામ ઇંજિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો દરેક ખેડૂતને કેટલી વિઘોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો

પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીચે મહાલકરી કે થાણદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ધાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈનસાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની ફર્યાદ પણ તેજ સાંભળેછે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટંટ જડજ અને સબાર્ડિનેટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્મૉલકૉઝ કોર્ટ હોયછે, ત્યાંના જડજો નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે. તેના ફેંસલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈની હાઈ કોર્ટને સોંપ્યું છે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપ્યુટી પોસ્ટમાસ્તર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકોના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કરવાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉસ્પિતલમાં રાખી ઓસડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે.

૨. मुंबई इलाकाना भाग.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યા છે. ઉત્તરથી સરૂ કરતાં (૧) सिंध, (૨) कच्छ, (૩) गूजरात, (૪) महाराष्ट्र, એમાં दक्षिण અને कोकण બે છે, (૫) दक्षिण महाराष्ट्र અને उत्तर कानडा.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈ બેટ છે. ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ બેટ કન્યાદાનમાં આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગાલ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮માં જીતી લીધેલા છે. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૩ માં સર ચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(१) सिंध.	मुख्य शहेर.
१ सिंधनो ऊपलो सरहद्दनो मूलक.	जेकबाबाद.
२ शिकारपुर जिल्लो.	शिकारपुर.
३. हैदराबाद जिल्लो.	हैदराबाद.
४. करांची जिल्लो.	करांची.
५. थरपारकर.	उमरकोट.
६. खैरपुर संस्थान.	खैरपुर.
(२) कच्छदेश.	भूज.
(३) गूजरात.	
१. सूरत जिल्लो.	सूरत.
२. भरुच जिल्लो.	भरुच.
३. खेडा जिल्लो.	खेडा.

४. पंचमहाल.	गोधरा અને दाहोद.
५. अमदावाद जिल्लो.	अमदावाद.
६. काठीआवाड एजन्सि.	राजकोट.
७. पालणपुर एजन्सि.	पालणपुर અને डीसा.
८. महीकांठा एजन्सि.	सादरा અને इडर.
९. रेवाकांठा एजन्सि.	नांदोद, बारीआ અને लुणावाडा.
१०. गायकवाडनो मूलक.	वडोदरा.
११. खंभात संस्थान.	खंभात.
१२. पंचमहाल एजन्सि.	नारुकोट.
१३. सूरत एजन्सि.	वांसदा, धरमपुर, અને सचीन.

(४) महाराष्ट्र (મુંબઈબેટ બાદ કરતાં)

(अ) कोंकण.

१. थाणा जिल्लो.	थाणा.
२. जवार संस्थान	जवार.
३. कोलाबा जिल्लो.	अलीबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरि जिल्लो.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	सावंतवाडी.

(ब). दक्षिणप्रांत.

१. खानदेश जिल्लो.	धुळिया.
२. खानदेश एजन्सि.	
३. नाशक जिल्लो.	नाशक.
४. पेंठ संस्थान.	पेंठ.
५. अहंमदनगर जिल्लो.	अहंमदनगर.
६. पुणाजिल्लो.	पुणा.
७. सतारा जिल्लो.	सतारा.

८. सतारा जागीर.	भोर, फलटन, औंद, जत.
९. सोलापुर जिल्हो.	सोलापुर.
१०. अकलकोट संस्थान.	अकलकोट.

(५) दक्षिण महाराष्ट्रदेश અને उत्तर कानडा.

१. कलादगी जिल्हो.	कलादगी.
२. बेलगाम जिल्हो.	बेलगाम.
३. कोल्हापुर संस्थान.	कोल्हापुर.
४. दक्षिण मराठा जागीर.	सांगली, जमखिंडी, मिरज, कुरुन्दवाड, मुधोळ અને रामदुर्ग.
५. धारवाड जिल्हो.	धारवाड.
६. सावनूर संस्थान.	सावनूर.
७. उत्तर कानडा जिल्हो.	कारवाड.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા (પંચમહાલ સુદ્ધાં), ભરુચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશક, ખાનદેશ, અહમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રત્નાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેઠળ, તથા ધારવાડ અને સા-

વંતવાડાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશ-
નરના તાબાહેઠલ છે.

૪. મુંબઇ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જૂદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઉપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે તેની દરેક બાજુએ કેટલાક નીચા ડૂંગરા આવેલાછે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. દરિયા અને પવનના સપાટામાંથી એ બંદરનું રક્ષણ આસપાસ આવેલી જમીનથી થાયછે. દુનિઆમાં સૌથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશાં જથાબંધ રહેછે, ને દુનિઆના સઘળા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ઘારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ કોટ* હતો. એ-ભાગમાં વેપારીઓ અને શાહુકારોની દુકાનો, વસૂલ, ન્યાય, પો-સ્ટ, તાર, અને બીજાં ખાતાંઓને માટે રોનકદાર મોટાં સર-કારી મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલ-કત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈશહેરની વસ્તી ૬૪૪૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જૂદા જૂદા

---

* એ હાલ પાડી નાંખ્યોછે.

ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઈંગ્રેજી, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં બેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓ પર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાષ્ટી (થાણાજિલ્લામાં) બેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાષ્ટીમાં મુંબઈથી૧૬ મૈલ, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આણે છે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંસારા, તથા બીજા કારીગરો પોતાના હુનર એ બેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ બેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજી મળેછે. વળી નાળિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાયછે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી, વગેરે શાકભાજી પણ મસ થાય છે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઈંગ્રેજ સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલો છે, અને વહાણેથી જે માલ આવેછે તે ઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈશહેરના રહેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માજિસ્ત્રેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ સાંભળવી એ તેનું કામ છે.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની વાયવ્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યુંછે. એ સંસ્થાન આશરે ૩૫ ચોરસ મૈલ

છે, અને તેમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખલાશીઆ અને સિપાઇઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આરબોની જંગલી જાતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

प्रकरण ४ थुं.

સિંધ.

ખૈરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૧૭૫ ચોરસ મૈલ અને ૨૧૯૨૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ⅘ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલુચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને સુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, અને પૂર્વે જેસલમેરનું રણ અને રજપુતાનાનાં દેશી રાજ્યો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેંબરમાસ સુધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેની આસપાસના મુલકમાં પાણી ફરી વળેછે. ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં

માટીનાં વાસણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીયાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્રીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મુખ્ય ભાગે રયાન જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઊપલો સરહદનો મૂલક.— એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ૧૯૧૩ ચોરસ મેલ તથા ૮૯૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાછે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભોંય વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીયાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સુકાયાપછે તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૫૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર — એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ઊપલો સરહદનો મૂલક અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૮૮૦૯ ચોરસ મેલ અને ૭૭૬૨૨૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે એ શહેર પ્રખ્યાત છે,. શિકારપુર અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા, અને શક્કર સિંધુનદીને કાંઠે બુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને શાહેરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯૬૩૫ ચોરસ મેલ અને ૭૨૧૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઅલી મુરાદનું સંસ્થાન, પવ થર પારકર સંસ્થાનો,

દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊજડ ભૂમિ છે. કારીગિરીને માટે સિંધમાં મશ્હુર સ્થળ હૈદરાબાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ, અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાયછે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર, અને રૂ તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલૂકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાબાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧૧૫૨ માણસની વસ્તી છે.

(૪) करांची.—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૪૨૩૪૯૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવેછે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો બેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બનેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફપાકમાં) તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢેછે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીઆં ઈંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેછે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાયછે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાયછે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકેછે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે.

(૫) थर पारकर — એ પો૦સુ૦ના હાથનીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૯૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૧૮૦૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાબાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખૈરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં બેટ જેવો છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, શેતરંજી, અને ચામડાંની જણસો બનેછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા, અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) खैरपुरसंस्थान—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલિ મુરાદના તાબામાં છે.

प्रकरण ५ मुं.

कच्छ.*

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે, અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરુત્ય કોણમાં કચ્છનો અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમેર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે બેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૫૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદ્દન સપાટ છે અને ભૂમિ રસાળ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પત્થરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્કી, ધોળો, ભીલવો, અને ભોણધો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંથલ બેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાયછે. બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકાસમ, ધીણોધર, હુવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની

---

* કચ્છ દેશની ભૂગોળની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાયછે, તેમાં **ચિત્રાણો**, **રોહાની**, **નનામો**, **ખાડવા**, **ચાત્રોડ** વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર થોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના **કાળો** નામે ડુંગરનું શિખર **કચ્છ**માં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માહેલા પહાડોમાં **ધીણોધર** સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૨૬૮ ફૂટ ઊંચું છે. **ચાડવા**હાર માહેલા પહાડોમાં **નનામો** સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧૪૨૪ ફૂટ ઊંચું છે.

નદીઓ.— એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેળા છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેટછેટે ખાબોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેળા જાણવા લાયક છે. **નાગમથી** નામે વહેળો **ખેડા**પાસે **ચાડવા**પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ **નવી** નાળ આગળ **કચ્છ**ના અખાતમાં ભળેછે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો **માંડવી**ની નાળમાં ભળેછે, અને **ખારી** નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે **સુમરાસર**ની પાસે રણમાં ભળેછે. એ વહેળાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કરેલાં છે તે નીચે પ્રમાણેઃ— पावर, मीआणी, बन्नी, पच्छम, खडीर, प्रांथल, वागड, अंजार चोवीसी, भुवड चोवीसी, हाला चोवीसी, कांठी, मांडासा, अबडासा, कंड, गरडो, અને माक.

મુખ્ય શહેર.— ભૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં **રાવ શ્રી ખેંગાર**જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એ માંહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં **યૂરોપ**ના મકાનોને ઘાટે મરહૂમ રાવ શ્રી **પ્રાગમલ**જીએ નવો મહેલ બંધાવ્યોછે. તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. બીજું શહેર **માંડવી** બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫૯૮૮ માણસની વસ્તી છે.

વહાણોની સગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવીછે. मुंद्रा, लखपत, जखौ અને तूणा એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કસબામાં अंजार, रापर, अधोई, (મોરબીનું) भचौ, बेला, नळिया, कठोरा, तेरा, सूमरीरोहा, भद्रेसर, केरा, અને कंथकोट છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. **કચ્છ** સિવાય **રાવના** તાબામાં **ઓખામાં** **કચ્છી** ગઢ છે અને **વવાણીઆનાં** બંદરો, **મોરબીના** ઝીંઝુવાડાના, **કાઠીઆવાડના** **નવાનગરના** અને **સિંધના** બસ્તાબંદરપર **રાવ**નો હક પહોંચેછે. એક હાઈસ્કૂલ, બે પહેલા વર્ગની અને એક બીજા વર્ગની અંગ્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક સંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરબી અને ઉરદુ નિશાળ, અને ત્રણ કન્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યોછે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાછે. દરેક જિલ્લામાં મુનસિફ રહેછે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકેછે. **કચ્છના** કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તપ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલેછે. એ સિવાય ભુજમાં ભાયાતોને માટે જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઈનસાફ કરેછે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમેછે. ઊપજ ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરેછે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખેછે તથા જૂદા જૂદા ૨૭ મહાલોમાં મૂકેલા ક્ષુઓ અને કારભારીઓ મારફત જમાબંદી ઊઘરાવેછે. એ સિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખેછે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા-

નો ઉપરી હાલ યૂરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબાઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને સીતળાખાતું છે.

પોલિટિકલ એજંટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્રેજને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્રેજી લશ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકાસ— બાજરી, જુવાર, માંહું, મગ, મઠ, ઘઉં, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગિરીઓ ઇંગ્રેજ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મઢમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે,પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ જાતે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ઘણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

प्रकरण ६ ठुं.

गूजरात. भाग १ लो.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્રેજ સરકારનો ખાલસા છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમા પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મુલકની વિગત લખીછે. એ મુલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧ સૂરત जिल्लो છે; તેની ઉત્તરે ૨ भरुच जिल्लो; **ભરૂચ-**

ની ઉત્તરે ૩ खेडा जिल्लो, અને ૪ पंच महाल; અને સૌથી ઉત્તરે ५ अमदावाद जिल्लो છે.

१. सूरत जिल्लो.

એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મેલ જેટલી જમીન છે, તથા ૭૩૦૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે **કીમ** નદી છે. એ નદીની પેલીમેર **ભરૂચ** જિલ્લો અને **ગાયકવાડનો** મૂલક છે. **સૂરત** જિલ્લાની પૂર્વે **ગાયકવાડનો** મૂલક, તથા **વાંસદા** અને **ધરમપોરનાં** રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણ **ગંગા** નદી છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ **અરબી સમુદ્ર** તથા **ખંભાતનો** અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલૂકા એક જથે નથી, **ગાયકવાડ**નાં પરગણાં સાથે મેળસેળ થઈ ગયાંછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘણું કરીને સપાટ છે. **પારનેરા** અને **ડુંગરી** વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. **પારડી** તાલુકામાં થોડાક નાના ડૂંગરા છે અને ઈશાનમાં **માંડવી** પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમકાંઠે ખાડીઓ બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજા કરેછે. મુખ્ય નદીઓ.—૧. तापी, ગૂજરાતમાં **નર્મદા**સિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે. એ **સાતપૂડા** પર્વતમાંથી નીકળીને **સૂરત** આગળ **અરબી સમુ**દ્રને મળેછે. ૨. कीम, **રાજપીપળાના** ડૂંગરામાંથી નીકળીને **અંકલેશ્વર** તાલૂકાની દક્ષિણે અને **ઓરપાડ** પરગણાની ઉત્તરે થઈને **ખંભાતના** અખાતને મળેછે. ३ मींढोळा, ४ पूर्णा, ५ अंबिका, ६ पार, ७ कोलक વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્ય નિકાસ.— ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર,

ર, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઠેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલૂકા છેઃ—

(१.) पारडी.	(५.) बारडोली.
(२.) वलसाड.	(६.) मांडवी.
(३.) चीकली.	(७.) चोर्याशी.
(४.) जलालपोर.	(८.) ओरपाड.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલફંડના ખરચથી ચાલતી ૨૭૮ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૧૪૧ નિશાળીઆ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

---

(१) पारडी तालूको.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે આરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧૭૪૯ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—१. पार. २. कोलक. ३. दमणगंगा. એ ઉપરાંત कांधल અને परीआली નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ १. बालडापारडी, २. बगवाडा, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ३. कुंता, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર

* આ તાલૂકાઓનું વિષેશ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

રહેછે. ૯૨ વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. उद्वाडा, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જાત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. कोलक, એ બંદર છે. ૬. उमरसाडी, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરૂત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(२) वलसाड तालुको.

એમાં ૭૮૨૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ —१. गणदेवीनी खाडी; એનું બીજું નામ अंबिका નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. २ कावेरी; ३ खरेरा, એ નૈરૂત્ય કોણમાં વહેછે. ઉંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. औरंगा, એ વલસાડની પાસે છે. ५. पार. એ સિવાય वाम, कोलाई, वांकी, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—१. वलसाड એમાં ૧૧૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના સબાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં ફુરજો કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને સાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. २ छरवाडा માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ

સિવાય મદેલી, માલવેણ, उडाच, बीधरी, कोसंबा, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં **પાર** નદીપર **પાર**નેરાનો કિલ્લો છે, તે **ગાયકવાડે** બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા **મુંબઈ**, **સૂરત** વગેરે બંદરે સફર કરેછે. હરીઆ, **વલસાડ**, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં **વલસાડનું** સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.— ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા, અને વાલ.

---

(३) चीकली तालुको.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૮૩૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧, ઉત્તરમાં अंबिका. ૨. **ચી**કલી પાસે વહેનારી कावेरीनो **વલસાડ** તાલુકામાં **અંબિકા** જોડે સંગમ થાયછે. ૩. खरेरा ४. औरंगा આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ— चीकली; વસ્તી ૩૧૭૮. એમાં મામલતદારની કચેરી છે; देहेगाम, खरगाम, आलीपोर વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, કોદ્રા, અને દીવેલી.

---

(४) जलालपोर तालुको.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦૧૧૨ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ— ઉત્તરે पूर्णा નદી વહેછે. દક્ષિણે अंबिका છે. कनाई, खुटारा, करकबा, बनेव વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ— जलालपोर. એમાં૨૦૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં સરકારી નિશાળ છે તેનો ખરચ ચલાવવાને રૂ. ૩૨૮૦) પટેલ **ગોપાળજી રતનજી** વગેરેની મેહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. मटवाड, अबरामा, अम-

લસાડ, કછોલી, આટ, ખરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. **અમલસાડ** અને **નવસારી** એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. **નવસારી**ની પાસે અર્ધા ગાઉપર **જલાલપોર** છે. એ પરગણાની દક્ષિણે **બીલીમોરા** છે ત્યાંપણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

---

(૫) બારડોલી તાલૂકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭૫૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. તાપી; ૨. મીંઢોળા, એ નદીના ત્રણ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. અને તેની એક શાખા **વાલોડ** થઈને વેજને મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. **મીંઢોળા**ને કાંઠે બારડોલી; વસ્તી ૪૨૨૯ માણસની. એ ગામ ગાયકવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. **તાપી**ને કાંઠે કઠોદ. ૩. સરભોણ, ૪. વાલોડ. ૫. મોતા; ૬. વરાડ. ૭. બુહારી, ૮. દેહેગામ. ૯. વાંકાનેર, ૧૦. કબાસ, વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી **વાલોડ**માં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદ્રા, કપાસ અને શેરડી.

---

(૬) માંડવી તાલૂકો.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮૩૬૭ માણસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઇંગ્રેજસરકારની જપતી બેઠી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક **પાતલ** ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યાછે તેમનાં નામ, **માંડવી**, **બહુધાન**, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાડા, હવેલી, અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. વેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ **તાપીને** મળેછે. **માંડવી** ગામમાં ૪૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. **બહુધાનમાં** બાર બાર વરસે મોટી જાત્રા ભરાયછે. **ઘંટોલી** અને **તડકેશ્વર** મોટાં ગામ છે. એ તાલૂકાની નિકાસ— કોદ્રા, ડાંગર, જુવાર, અને દીવેલી.

---

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં **સૂરત** શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮૪૩૫ માણસની છે. એ તાલૂકાનાં ગામ **ગાયકવાડ** સરકાર તથા **સચીણના** નવાબના તાબાના મુલકમાં વેરાતાં છે. **સૂરત** શહેર એ **તાપી** નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧૦૭૧૪૯ માણસ વસેછે. કલેકટર, જડજ, સબાર્ડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામ સુધરાઈખાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. **સૂરત** શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી વેપારનું મથક **મુંબઈ** થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો **તાપીના** કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસૂધી સારો રસ્તો બાંધેલોછે. **સૂરતની** પાસે **તાપીનદીને** સામે તીરે **રાંદેર** છે. એ કસબામાં ૧૦૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈખાતું છે. **કનારગામ**, **માઢા**, **કુંભારીઆ**, **ઉમરા** એ મોટાં ગામ છે. **જીઆવબુડીઆ** નામે મી-

ઠબંદર છે ત્યાં સરકારકુન રહેછે. **સૂરત** અને **સચીણ** એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ અને જુવાર.

---

(૯) ओरपाड तालुको.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬૨૫૬ રહેવાસીઓ છે. એની દક્ષિણહદ ઉપર तापी, અને ઉત્તરે कीम નદીઓ છે. સીના નદી **ભગવાદાંડી** આગળ સમુદ્રને મળેછે. ઉનાળામાં તેમાંનું પાણી ખારું કરીને **સૂકાઈ** જાયછે. **ઇચ્છાપોર** અને બીજાં ગામો આગળ ખાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ओरपाड છે. એ કસ્બાની વસ્તી ૪૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું છે. कुडसद, भगवादांडी, अडाजन, मुंहाली, अमरोली, कासाड, અને वराछा મોટાં ગામ છે. **સરસ**નીપાસે સિદ્ધનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જાત્રા ભરાયછે. **મોરા** ગામમાં કૂવાની જાત્રા ભરાયછે. **અમરોલી**, **સાયણ** અને **કીમ** એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ, અને ઘઉં.

---

૨. भरुच जिल्लो.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૬૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૫૦૩૨૨ માણસ વસેછે. એની હદ — ઉત્તરે **મહી**, પૂર્વે **ગાયકવાડ**નો મુલક, દક્ષિણે **કીમ** નદી, અને પશ્ચિમમાં **ખંભાત**નો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણુંકરીને **નર્મદા**ના મુખ આગળની રસાળ ભૂંય હોવાથી ખેતી સારી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. **નર્મદા** ઉપરાંત ઉત્તરમાં **મહી** અને દક્ષિણમાં **કીમ** છે. **ભરૂચ** શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. **ભરૂચ**માં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંટીઆ છે, અને બીજો વેપાર રોજ-

ગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ શિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શીઆળામાં ઘઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી, અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છેઃ—

(१.) भरुच. (४.) आमोद.
(२.) अंक्लेश्वर. (५.) जंबुसर.
(३.) वागरा.

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલ ફંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭૪૩૦ નિશાળીઆ ભણેછે.*

(१) भरुच तालुको.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩૨૯૯ માણસની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ઘણી મોટી અને ઊંડી છે અને એ વડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. **સાતપૂડા** પર્વતમાંથી નીકળીને **ખંભાતના** અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર भरुच છે તે **નર્મદા** નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬૯૩૨ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડ્જ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. शुक्ल-तीर्थ, झाडेश्वर, निकोरा, शाहबाद, झनोर, टंकारीआ, पारखेत અને अंक्लेश्वर, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ **શુકલતીર્થ**માં જાત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરસે **તવરા** અને **ભાડભૂત**ની જાત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં **ભરૂચ**, **ચ**મારગામ અને [illegible]લીજ એ ત્રણ રે-

* આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજા જિલ્લામાં તો માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવાશે તો બસ થશે.

લવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને कासवा એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણસ વસેછે.

મુખ્ય નિકાસ— રૂ અને જુવાર.

---

(२) अंक्रुश्वर तालुको.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭૭૪૩ માણસની વસ્તી છે. ૧ कीम નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨. उमरावती એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા બુજરુગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી वंद નામે એક ખાડી છે. મુખ્યગામ—૧ अंक्रुश्वर. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯૮૧૬ માણસની વસ્તી છે. ૨. हांसोट, એમાં ૪૧૫૨ માણસની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. दीवा, मांडवा बुजुर्ग, इलाव, सजोद, અને सीसोदरा મોટાં ગામ છે. મુખ્યનિકાસ—રૂ,જુવાર,અને ઘઉં.

---

(३) वागरा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ मूखी નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડેછે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે देहेजबारा નામે મોટો કસબો છે તે બંદર છે. गंधार, विलायत, અને लखीगाम એ મોટામાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ— રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

(४) आमोद तालुको.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦૨૬૦ માણસની વસ્તી

છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આછોદ, ગોપાળ, રુવારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૬૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસબા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તાબે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરભોણ, દુરવર, રોજા, ટંકારીઆ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ— રૂ, જુવાર, અને ઘઉં.

---

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૬૩૨૪૯ માણસની વસ્તી છે.

નદીઓ— ૧ મહી એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨ ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ— જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪૯૨૮ માણસની વસ્તી અને ગામ સુઘરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવમૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ઠીક વેપાર ચાલે છે. વેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાવી, વેડચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ— રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને ગળી.

---

૩. ખેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭૮૨૭૩૩ માણસની છે. એની સીમા ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો,

ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્સિનો કેટલોક મુલક, અને રેવા-કાંઠા એજન્સિમાંનું વાડાસિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મુલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જૂદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતના નવાબનું રાજ્ય તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ સપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. ખેતી પણ સારી છે. ઇશાન કોણમાં એ લગાર ઊંચો છે, ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડવાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણુંકરીને મહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨ વાત્રક, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેશ્વો એ વાત્રકને મળેછે. ૪ શેઢી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫ મોહોર, એ શેઢીને મળેછે. ૬ ખારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદ્રા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણામાં સર્વે બાગાયત પાક થાયછે. કપડવણજમાં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સરકારી હાઈસ્કૂલ તથા ખેડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કપડવણજમાં તથા ઉમરેઠમાં એકેક બીજા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ વેરીભાઈ અજુભાઈ ઉર્ફે ભાઉ સાહેબે મોટી ઉદારતાથી રૂ ૨૦૦૦) ખરચી નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે. આ જિલ્લામાં આશરે હલકા દરજાની બસેં નિશાળો છે તેઓનું ખરચ લોકલ ફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪૦૦૦ છોકરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી પાલી સૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કસ્બા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

(૧). कपडवणज. (૫). मातर.
)૨). ठासरा. (૬). आणंद.
(૩). नडीआद. (૭). बोरसद.
(૪). महेमदावाद.

આ તાલુકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.

---

(૧) कपडवणज तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોહોર નદી કપડવણજ તથા કઠલાલ પાસે વહેછે; ૨. वात्रक, એ અપરૂજીનાગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ वरासी, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ कपडवणजमां મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાસીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩૫૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા સારૂ શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ નથુભાઈએ રૂ.૭૦૦) ભર્યા હતા. ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી ઊંચી જાતનાં કાચ અને સાબુ બનાવે તો ખપત વધે. आंत्रोली, कठलाल, छीपडी, तोरणा, लसुंद्रा વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. આંત્રોલીમાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની

---

* આ તાલૂકાઓની વધારે હકીકત આપીછે તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કસ્બા, કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડાં સાર શીખવવાં.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને કોદ્રા, કાગ તથા સાખ્રુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫૬૦૧ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ સિવાય ગળતી વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે; તેમાં ૭૭૪૦ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા અશાડ સુદ બીજની રથજાત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩૨૫૧ માણસની છે. જનોડ, પડાળ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ— બાજરી, ડાંગર, અને બાવટો છે.

(૩) નડીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧૫૧૪૮૩ માણસની વસ્તી છે. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાત્રકને મળેછે. ૨. મોહોર, એ કપડવણજ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩ લુણી એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નડીઆદમાં ૨૪૫૫૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં સબાર્ડિનેટ જડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોકરીઓની નિશાળ, પુસ્તક શાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલી-

ણા, સુણેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંડા, ચકલાસી (એમાં ૭૦૮૧ માણસની વસ્તી છે), નરસંડા, ડભાણ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કઠલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલો છે. આ તાલુકાના વડતાલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી, કોદ્રા, તમાકુ, રૂ, તલ, અને ગુ છે.

---

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫૭૫૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. ખારી નદી સાબરમતી અને મેશ્વોની વચ્ચે વહે છે. ૨ વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલ્રા આગળ સાબરમતીને મળે છે. ૩ મેશ્વો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળે છે. અને ૪ શેઢી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે, તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળે છે. વાત્રક અને શેઢીના સંગમ ઉપર ખેડા છે. એમાં ૧૨૬૮૧ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, સબાર્ડિનેટ જડજ, તથા સિવિલ સર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહે છે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈખાતું, તથા છોકરાંઓના નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સુધી રસ્તો બાંધેલો છે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગુજરાતના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ વસાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં સરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. ભમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોસમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસવણી, કનીજ, રુદણ વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય

નિકાસ બાજરી, ડાંગેર, કોદ્રા, શેરડી અને પારિજાતકના ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮૬૭૩ માણસની વસ્તી છે. સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. વાત્રક, એ આ તાલુકામાં થઈ પાલ્લા આગળ સાબરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪૮૦૪ માણસની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રઢુ, લિંબાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ઘઉં, કોદ્રા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧૪૯૯૫૨ માણસની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૩૯૫૪ માણસની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. રૂ ૨૫૦૦) નું લોકોમાં ઉઘરાણું કરી સરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઊતરતું બીજું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૮૭૭૩ માણસની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાપાડ, કરમસદ, ઓડ (૮૪૨૩ માણસની વસ્તી), સારસા, ચોરીઆવી, સામરખા (એની વસ્તી ૫૨૩૧ છે), વિલોદ્રા, થામણા, સંદેસર, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી

નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ તમાકુ, કોદ્રા, રૂ અને બાજરી છે.

---

(૭) बोरसद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧૪૪૫૨૮ માણસની વસ્તી છે. મહીનદી આ તાલુકાની પૂર્વે અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણ આગળ થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. મુખ્ય ગામ बोरसदમાં ૧૨૨૧૪ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોકરાઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. आंकलाव, मंटासी, वीरसद, अलारसा, रास, दावोल, देहेवाण, सुणाव, पीपळाव, વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જગે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા ખંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂખડ, અને રૂ છે.

---

૪. पंचमहाल.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૩૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨૪૦૭૪૩ માણસની છે. એનો રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજંટ છે. સરકારી ઊપજ ખરચના હિસાબની બાબતમાં ખેડા જિલ્લાનો પંચમહાલ ભાગ છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરુત્ય કોણના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. ઈશાન કોણના ભાગની ઉત્તરે

ફિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા સિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન ઊચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત સારી નથી. એ દેશમાં ખેતી સિવાય બીજો ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકે છે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, ૨ પેટા મહાલ, તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

તાલુકા.	મુખ્ય ગામ.
गोधरा.	गोधरा અને सेहरा.
कालोल.	कालोल, हालोल અને वेजलपुर.
दाहोद.	दाहोद અને झालोद.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઈંગ્રેજ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૧૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦૬૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૩૫ નિશાળો છે ને તેમાં ૨૩૫૭ નિશાળીઆ ભણે છે.

---

५ अमदावाद जिल्लो.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮૨૯૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ; ઉત્તરે ગાયકવાડનો મુલક; અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો,

ખંભાતના નવાબનું રાજ્ય, અને ખંભાતનો અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઈશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરૂત્ય કોણતરફ વહતી ખંભાતના અખાતને મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરો આવેલાછે, તથા ધોલા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરો છે, પરંતુ બાકીનો મુલક સપાટ મેદાન છે; જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં ખેતી સારી ચાલે છે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ રેશમનાં, સૂતરના અને કસબનાં કારખાનાં છે; વરાળયંત્રથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિલ્લાની નિકાસ બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કસબી, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આસપાસના મુલકમાં જાયછે. જિલ્લામાં ૧૭૨ નિશાળ છે તેમાં આશરે ૧૧૦૮૫ નિશાળીઆ ભણે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે બ્રાંચસ્કૂલ, છોકરાછોકરીઓની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેઠ પ્રેમચંદ તથા રાવબહાદુર બેચરદાસની મદદથી બંધાવેલી બે ટ્રેનિંગ કાલેજો છે. ત્રણ કન્યાશાળા છે. અને ૧૮૪૯ માં ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક નામદાર સખાવત બહાદુર શેઠાણી હરકુંવર બાઈએ એ શાળાના ખરચ માટે રૂ. ૧૨૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા સારૂ રૂ. ૪૦૦૦) આપ્યા. કન્યાશાળા સ્થાપવાસારૂ મરહુમ રાવ બહાદુર મગનભાઈ કરમચંદે પણ રૂ. ૨૦૦૦૦) આપ્યા. એ નિશાળોમાં ૩૦૦કરતાં વધારે છોડીઓ ભણેછે. રાવબહાદુર ભોળાનાથે સ્થાપેલી આપારાવ લૈબ્રેરી છે, તેમાં સર્વેને મફત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ. કે .ફ્રાર્બસ સાહેબની મેહેનતથી સ્થપાયે-

લી ગૂજરાતી ભાષાને તથા વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનારી વર્નાક્યુલર **સોસાઈટીની** આફિસ છે. એ **સોસાઈટીએ** સને ૧૮૪૯ માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન નગર શેઠ હીમાભાઈએ રૂ. ૭૦૦૦) ખરચી બંધાવ્યું છે. એનું નામ હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યુંછે. શહેરમાં હઠીસંગ હોસ્પિતલ, બેચરદાસ ડિસ્પેન્સરી વગેરે બીજાં પરોપકારી પુરુષોએ સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં કેટલાંક છાપખાનાં તથા ત્રણ સાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો છે. બુદ્ધિ પ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂ. વ. સોસાઈટી તરફથી પ્રગટ થાયછે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છેઃ—

(૧) प्रांतीज.	(૫) धंधूका.
(૨) वीरमगाम.	(૬) घोघा.
(૩) धोळका.	(૭) साणंद.
(૪) दसक्रोइ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે. *

---

(૧) प्रांतीज तालुको.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧૦૬૮૩૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો છે. મામલતદારની કચેરી **પ્રાંતીજમાં** છે અને મહાલકરીની કચેરી **મોડાસામાં** છે. **પ્રાંતીજની** પશ્ચિમે ૧. साबरमती અને ૨. हाथमती નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહેછે. ૩ वात्रक એ બાયડ અને **ગાબટ** પાસે થઈને વહેછે. ૪ माजुम, એ **મોડાસાની**

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપીછે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસબા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજી હકીકત શીખવવી.

પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હરસોલની પાસે છે. ૬ ખારી એ દેશાસણ, **લાલપુર** અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. **માંતીજની** પાસે **બોખ** નામે ઘણા મેલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે **અમદાવાદ**ના રહેવાસીઓને વધારે પાણી પૂરૂં પાડવા માટે **મહંમદ** સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી **સાબરમતી**માં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ **પ્રાંતીજ** છે, ને તેમાં ૮૩૪૧ માણસની વસ્તી છે. **મોડાસા**માં ૭૪૩૬ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ઓગાણ, ગાચટ, ધનસૂરા, ચોઇલા, દેહેમાઇ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મેહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મેહેવાસી લોકો લૂટફાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાબંદી આપતા, પરંતુ ઇંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યુંછે. **મોડાસા** મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગેછે. મુખ્ય નિકાસ— બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાળુ તથા વરીઆળી.

---

(૨) वीरगाम तालूको.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧૨૮૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ **માંડળ** તથા **ગોરૈયા** પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ **वीरमगाम** છે, ને તેની વસ્તી ૧૯૯૬૧ છે. કોટની બહાર **મુનસર** અને **ગંગાસર** નામે બે તળાવ છે તેમાં **મુનસર** ઘણું મોટું છે. લોકો કહેછે કે **પાટણ**ના મહારાજા **સિદ્ધરાજ જેસિંગે** એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ઘણા છે તેઓ રના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેસાઈઓ

રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કોરટીઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં **પાટડી** અને **માંડળ** એ મોટા કસ્બા છે. **પાટડીમાં** ૬૩૨૦ તથા **માંડળમાં** ૬૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. **માંડળમાં** ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. **પાટડી** પાસે મીઠું પાકે છે માટે **કસ્ટમ** ખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીઠું પાકેછે તેને વરાગડું મીઠું કહેછે, અને તે **મુંબઈ** ઈલાકામાં સૌથી સરસ મીઠું છે. देत्रोज, आंगण, गोरैया, रामपुरा, અને મીનાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લુટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં **ઈંગ્રેજ** સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ એવો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ **કાઠીઆવાડ** એજન્સિમાં અને કેટલાંક **ગાયકવાડના** મુલકમાં આવેલાં છે. **પાટડી** અને **વીરમગામ** એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં અને જુવાર.

(३.) धोळका ताल्लुको.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧૧૩૩૭૫ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે અને થોડો **ઈંગ્રેજ** સરકારનો ખાલસા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને **ગરાશીઆ** કહેછે, અને કેટલાકને **કસ્બાતી** કહેછે. **કોઠ** તથા **સાણંદનો** ઠાકોર અને **ગાંગડનો** ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના ભાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કસ્બાતીઓ **ધોળકામાં** રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે **દુર્ગી**, **બેણી** અને બીજાં ગામો પાસે **નળ** નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખારૂં છે તથા પીવાના કામમાં આવતું ન-

થા. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાયછે તેને લોકો ઘરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરેછે. એનાં મૂળીઆંનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરેછે. એને ખીર કહેછે. ધોળકા મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કસ્બો છે ને એક મૈલ લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦૦૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને સારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા શરદૃઋતુમાં સારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવેછે તે માહા તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહેછે. કોઠમાં રાજાનું દરબાર છે. बाचला, चल्लोडा, गोगड, बदरखा, सरोडा વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને વાત્રકના સંગમ ઉપર वौठा ગામ છે તેમાં કાર્તકી પૂનમે હર વરસ મેળો ભરાયછે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાયછે. એ તાલૂકાની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, બાગ્રા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડેમ, અને શેરડી છે.

(૪.) दसक्रोइ तालुको

આ તાલૂકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧૧૫૪૩૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ साबरमती નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૨ मेश्वो, એ તાલૂકાની પૂર્વ સીમાએ છે. ૩. खारी, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહેછે. આ તાલૂકામાં अमदावाद શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે સને ૧૪૧૧ માં સુલતાન અહંમદે બધાવ્યું હતું. એ ગૂજ-

રાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, સબા ર્ડિનેટ જડજ અને બીજા સરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિની કેટલીક કારીગિરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ, તોપખાનું, તથા પોલીસનું લશ્કર છે. **મહંમદશાહે** તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ અંગ્રેજ સરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજી સરસ ઈમારતો છે. **સાબરમતી** ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને બાંધ્યો હતો તે સને ૧૮૭૫ ની મોટી રેલમાં તૂટી પડ્યો. બીજો રેલવેનો પૂલ છે. શહેરમાં લુગડાં વણવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાબનાં લુગડાં ઘણાં સરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા સંચા છે. ભોંયમાં દાટેલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવેછે. વરાળયંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. નીચે લખેલી ઈમારતો વગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીયું તળાવ. **શાહઆલમનો** રોજો. **માતરભવાનીની** વાવ. **દાદાહરીની** વાવ. **અડાળજની** વાવ. **મલેકસાબાનનું** તળાવ. **વટવાનો** રોજો. **પીરાણાનો** રોજો. **શાહીબાગ** મહેલ. હઠીસંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, બારેજા, જેતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. **અમદાવાદમાં** અને **સાબરમતીને** સામે

કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલૂકાની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ છે.

---

(५) धंधुका तालूको.

આ તાલૂકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧૨૪૮૬૦ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. भादर, અને ૨. गोमा એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩. निलका ૪. उतावळी એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્યગામ.—धंधुका એમાં મામલતદાર તથા સબાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯૭૮૨ માણસની વસ્તી છે. धोलेरा, મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨૪૬૮ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગૂજરાતનું રૂ તથા બીજો માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલૂકામાં बरवाळा (વસ્તી ૫૮૧૩), राणपुर (વસ્તી ૫૭૯૬). અને खस મોટાં ગામ છે. ધોળેરા તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધીકારીઓ છે. આ તાલૂકાના गांफ નામે ગામની પાસે મોટું પાકિ છે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં શ્રાવણ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલૂકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ રૂ, જુવાર અને ઘઉં છે.

(६) घोघा तालुको.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્રેજસરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે. તેમાં ૯૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહેછે. वालूकड તથા कमलेज એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

---

(૭) साणंद तालुको.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૭૩૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. साबरमती એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. रोहर, એ ચેખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામ साणंद છે, તેમાં ૭૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. सर्खेज, गोधावी, चोरवडोदरा, कासींद्रा, विसलपुर અને मोडासर મોટાં ગામ છે. સર્ખેજમાં રોજો અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંઠે કાસીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધ્રાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વાસુઝર પાસે સાબરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી

ચાલતો બંધો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ બાજરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી, અને જુવાર છે.

प्रकरण ७ मुं.

गूजरात. भाग २ जो.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની ચારે પાસે આવી રહેલાં છે. તેઓમાં ૩૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૬૫,૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથા કર્યા છે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએ છીએ.

(१) काठियावाड एजन्सि.

કાઠિયાવાડનું નામ અસલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના તાબાના અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧ ૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૩૬૯ ગામ અને ૩૯૪ નિશાળોમાં ૨૦૯૨૪ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા— ઉત્તરે કચ્છનું રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છનો અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજતરફથી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજી ફોજની છાવણી અને એજંટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ છે.

ચાર પ્રાંત		આ૦ પો૦ એજંટસાહેબની કચેરી.
१ झालावाड.	(ઉત્તરમાં)	वढवाण.
२ गोहेलवाड.	(પૂર્વે)	सोनगढ.
३ सोरठ.	(દક્ષિણમાં)	माणेकवाडा.
४ हालार.	(પશ્ચિમમાં)	राजकोट.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. ઝાલાવાડમાં ધ્રાંગદ્રું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને **વાં**કાનેર, **વ**ઢવાણ **લી**મડી, **સા**યલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. સો એક વરસ થયાં **ગો**હેલવાડમાં **પા**લીતાણા, **લા**ઠી અને **વ**ળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઇ **ભા**વનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કર્યુંછે. **સો**રઠમાં મુખ્ય રાજ્ય **જૂ**નાગઢના **ન**વાબ સાહેબનું છે. ઈસ્વી સને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. **બા**ટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. **જા**ફરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાસેનાપતિ **જં**જિરાના સીધીએ એ મુલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. **પો**રબંદરનું રાજ્ય **સો**રઠ પ્રાંતમાં છે. આહિંના રાણા જેઠવા રજપૂત છે. હાલારમાં **ન**વાનગરના **જા**મ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. **કા**ઠીઆવાડના **જા**ડેજા **ર**જપૂતોના શિરોમણિ **જા**મ સાહેબ છે. હાલારમાં **મો**રબી, **ધ્રો**ળ, **રા**જકોટ, અને **ગોં**ડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ, **ઝા**લાવાડના મધ્યભાગથી તે **જૂ**નાગઢની દક્ષિણસીમાસૂધી **કા**ઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. **કા**ઠીરાજા **ર**જપૂતો અને **મુ**સલમાનોની પછી આવ્યા ને જે મુલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં **ગા**યકવાડ સરકારના **અ**મરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો – **કા**ઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, **ધ્રાં**ગદ્રેથી **સ**રદાર અને

જસદણ સૂધી ગયલા છે. એ ડુંગરા ઊંચાઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. વાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેત્રુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર શ્રાવકલોકે લાખો રૂપિઆ ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં સૌથી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. બર્ડાપર્વત બરડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપુર તથા ભલસાણ સૂધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ.—૧. માદર જસદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બરડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજા પાસે થઈને ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૩ મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માળીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાયછે. એ સિવાય સોરઠમાંની ઓઝાત નદી ઉબેણને મળેછે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે સંગમ થાયછે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવેછે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાયછે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઈલાકામાં ઘણાં બંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, ઢોર વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં બંદરો ખાતે જાયછે. એમાં હિંદુલોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે

प्रभासपाटण, तथा पालीताणा, એ છેલ્લું શ્રાવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા ચાર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (१) झालावाड, (२) गोहेलवाड, (३) उंडसरवैया, (४) बाबरीआवाड, (५) काठीआवाड, (६) सोरठ, (७) बर्डा, (८.) हालार, (९.) मच्छुकांठो, (१०.) ओखामंडळ. *

(१.) झालावाड.

નદીઓ.— ૧. ભોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે. ૨ લીમડીનો ભોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે. ૩. फल्कु ધ્રાંગધ્રા પાસે છે. ૪. बांमण સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. मच्छु વાંકાનેર આગળ છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१ ध्रांगध्रु.	ध्रांगध्रु અને हळवद.
२ लींमडी.	लींमडी.
३ वढवाण.	वढवाण.
४ वांकानेर.	वांकानेर.
५ थानलकतर.	लकतर અને थान.
६ सायला.	सायला.
७ चूडा.	चूडा.
८ बजाणा.	बजाणा.

એ સિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(२.) गोहेलवाड.

નદીઓ.— १. भावनगरनी खाडी. २. शेत्रुंजी. ३. मालण મહુવા પાસે છે. ४. धांतरवडी રાજુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. ને પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તેપણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. भावनगर.	भावनगर, शिहोर, कुंडला, महुवा વગેરે.
२. पालीताणा.	पालीताणा અને गारिआधर.
३. वळा.	वळा.
४. लाठी.	लाठी.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(३) उंडसरवैया.

નદીઓ.— बगड એ ડાઠાને પડખે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्यगाम.
डाठा.	डाठा.
गणधोळ.	गणधोळ.
चोक.	चोक.

બીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(४) बाबरीआवाड.

નદીઓ.— १. धातरवडी. २ रायडी, ३. धोळादरी, ४. रुपण.

मुख्य संस्थान.	मुख्यगाम.
जाफ्राबाद.	जाफ्राबाद.
डेडाण.	डेडाण.

એ ઉપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(५) काठीआवाड.

નદીઓ.— १. शुकभादर રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે. २. गोंडली ગોંડળ પાસે. ३. शेत्रुंजी धारी પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. अमरेली (ગાયકવાડી)	अमरेली અને धारी.
२. जेतपुर અને बीलखा.	जेतपुर, चीतल અને बीलखा.
३. बगसरा.	बगसरा.
४. जसदण.	जसदण.

એ સિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(६) सोरठ.

નદીઓ. भादर, बुब्री, ओझात, साचळी, कांबहीरण, सामन અને શીંગવડો.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. जूनागढ.	जूनागढ અને वेरावळ.
२. कोडीनार. (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું).	कोडीनार.
३. बाटवा.	बाटवा.
४. अमरापुर.	अमरापुर.

(७) बर्डा.

નદીઓ.— भादर નવીબંદર પાસે.

આ ભાગમાં पोरबंदर કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય શહેર पोरबंदर છે.

(८) हालार.

નદીઓ.— १. रामावती લાલપોર તથા છીકારી પાસે. ૨ ऊंड જોડીઆ પાસે. ३. आजी રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. नवानगर	नवानगर, जोडीआ, आमरण, खंभाळीआ.
२. गोंडल.	गोंडळ અને धोराजी.
३. राजकोट.	राजकोट અને सरधार.
४. ध्रोळ.	ध्रोळ અને सरपदड.
५. ध्राफा.	ध्राफा.

(९.) मच्छुकांठो.

નદીઓ.—૧. मच्छु **મોરબી, માળીઆ** પાસે. ૨. घोडाधाइ એ **મોરબી** તાલુકાના ગામ **જેતપુર** અને **માળીઆ** તાલુકાના ગામ **વરડુસર** પાસે થઇને રણને મળે છે.

मुख्य संस्थान.	मुख्य शहेर.
१. मोरबी.	मोरबी.
२. मालीआ.	मालीआ.

(१०.) ओखामंडळ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ત્રણે ડેકાણે દરિયો આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ द्वारका, कच्छीगढ, आरंभडु, पोशीतरू, धीणाकी અને मढी છે.

આ પ્રાંત **ગાયકવાડને** તાબે છે.

કાઠીઆવાડનાં સંસ્થાનો. હાકિમની જાત. સંસ્થાનની વસ્તી. રાજ્યકર્ત્તાના ઈલકાબ, નીપજ તથા નિકાસ:—

પહેલો વર્ગ—

जूनागढना नवाब.	મુસલમાન	૩૮૧૦૦૦
नवानगरना जाम.	જાડેજા રજપૂત	૨૯૧૦૦૦

भावनगरना रावळ.	ગોહિલ રજપૂત	૮૦૪૦૦૦
धांगध्राना राज.	ઝાલા રજપૂત	૮૦૦૦

બીજો વર્ગ—

मोरबीना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૯૧૦૦૦
वांकानेरना राज.	ઝાલા રજપૂત	૨૯૦૦૦
पालीताणाना ठाकोर.	ગોહિલ રજપૂત	૫૧૦૦૦
ध्रोळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૧૮૦૦૦
लीमडीना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૮૬૦૦૦
राजकोटना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૩૧૦૦૦
गोंडळना ठाकोर.	જાડેજા રજપૂત	૧૨૦૦૦૦
वढवाणना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૪૫૦૦૦
जाफराबादना हबशी.	મુસલમાન	૧૦૦૦૦

ત્રીજો વર્ગ—

पोरबंदरना राणा.	જેઠવા રજપૂત	૭૨૦૦૦
वळाना ठाकोर.	ગોહિલ રજપૂત	૧૩૦૦૦
लखतरना ठाकोर.	રજપૂત	૨૦૦૦૦
बाटवाना बाबी.	મુસલમાન	૨૬૦૦૦
जसदणना राजा.	ખાચરકાઠી	૩૩૦૦૦
सायलाना ठाकोर.	ઝાલા રજપૂત	૧૭૦૦૦
चूडाना ठाकोर.	રજપૂત	૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

मूळीना ठाकोर.	પરમાર રજપૂત	૧૮૦૦૦
लाठीना ठाकोर.	ગોહિલ રજપૂત	૮૦૦૦
बजाणाना मलेक.	મુસલમાન	૧૭૦૦૦
नानां संस्थानो.		૪૪૧૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે અંગ્રેજને ખંડણી આપેછે.
ઘઉં, રૂ, તેલ, ખાંડી, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ,
કાપડ, માટીનાં વાસણ, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરસના પત્થરા.
એજન
ધાન્ય અને કાપડ.
ધાન્ય.
રૂ, ઘઉં, જુવાર, બાજરી, ખાંડી.
જુવાર, બાજરી, ચણા, ઘઉં, ખાણના પત્થરા.
રૂ, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, શેરડી.
ધાન્ય, રૂ, મીઠું, અને સાબુ.
બાજરી, ઘઉં, રૂ, ખાંડી, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, રેશમનાં કપડાં, ખાણના પત્થરા.
ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
રૂ અને બાજરી.
ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય અને રૂ.
ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીતળનાં વાસણ.
ધાન્ય અને રૂ.

---

* જંજીરાના તથા જાફરાબાદના હબસીને માથે ખંડણી નથી.

२. पालणपुर एजन्सि*.

આ એજન્સિ ગુજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૪ નિશાળીઆ ભણેછે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના ઇશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં बनास અને सरस्वती એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મઠ, અને બીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વાગડ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાયછે તે ઘોઘેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જથ્થુ મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદમા ચૂકવવા સારૂ સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના पाल्रणपुर અને कांक्रेज ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાને શિરખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) મુસલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્યશહેર.
पाल्रणपुर.	૩૯૮	पाल्रणपुर અને डीसा.
राधनपुर.	૧૫૦	राधनपुर.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સારૂ છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થાનોનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કસ્બા ને જુજ હકીકત શીખવવી.

वाराइ.	४२	वाराइ.
तेरवाडा.	२४	तेरवाडा.

પહેલાં બે સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જૂદું વર્ણન હવે આવશે. **વારાઈ** સંસ્થાનમાં ૨૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે ને તે જાટરાજાને તાબે છે. **તેરવાડા** સંસ્થાનમાં ૭૩૦૦ માણસની વસ્તી છે; તે બલૂચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
थराद अने मोरवाडा.	१२३	थराद.
वाव.	३५	वाव.
सुइगाम.	१५	सुइगाम.
देवदर.	४६	देवदर.
चारचट तथा सांतलपुर.		

થરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. **વાવ** સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૩૦૦૦ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરોનાં છે. **સુઈ**ગામમાં ૧૦૧૦૦, દેવદરમાં ૧૯૭૦૦, અને **ચારચટ** તથા **સાં**તલપુરમાં ૧૮૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર **કચ્છ**માંના **અડેસ**ણમાં રહેછે.

(૩) કોળી સંસ્થાન.

भाभर.	१७	भाभर.
कांकेज.	६२	कांकेज.

ભાભરમાં ૫૬૦૦ અને **કાંકે**જમાં ૩૭૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. **કાંકેજ** સંસ્થાન **ગાય**કવાડને આશરે રૂ ૫૦૦૦ દરવર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે. તેમાં બે હજાર માણસ વસેછે.

(૧) पालणपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તાબાનાં પાટણ અને ખેરાળુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ છે તેમાં ૨૧૬૦૦૦ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ ૫૦૦૦૦) ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદાર, डीसा, धानेरा, पाथावाडा અને दांतीवाडा છે.

મુખ્ય નદીઓ.— बनास, सरस्वती અને सीमरासी.

મુખ્ય કસબો— पालणपुर. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને સાત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે. ત્યાં ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરની છાવણી છે.

મુખ્ય નિકાસ.— ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બાવટું, ધાન્ય, શેરડી, ઘોડું રૂ, અફીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(२) राधनपुर संस्थान.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૯૧૫૦૦ માણસ વસે છે. એમાં बनास નદી ખારી જમીનપર થઈને વહે છે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાં છે. વાઘેલ નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે. તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસબો રાધણપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે.

એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સર્મા અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ઘઉં, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાનાં કારખાનાને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

૩ मही॒कांठा एजन्सि.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મુલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો હેડગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મુલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧૬૪૫ગામ તથા ૪૮૭૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧૬૭૯૭૨કોળી છે. એ ગામોમાં૪૫ નિશાળ છે, ને તેમાં ૨૧૭૦ નિશાળીઆ ભણે છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ—૧ साबरमती મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. वात्रक ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેશ્વ, માલપુર, ભાંડવા અને ખેડાપાસે થઈ સાબરમતીને મળે છે. ૩. हाथमती અને ૪. खारी સાબરમતીને મળે છે, અને ૫. मेश्वो તથા ૬. माजुम વાત્રકને મળે છે. ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે અહમદનગરથી हाथमतीनी नहेर ખોદેલી છે તે વાલીરણા પાસે ખારીને મળે છે. એની

---

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અફીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે ખેતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવે છે. એ **પોલિટિકલ એજંટ**ના ઉપરીપણા નીચે છે. તે **સાદરા**માં રહે છે. કોઈ કોઈ વાર **ઈડર** અને બીજે સ્થળે તે જાય છે. એમાં પુસ્તકશાળા, ગુજરાતી, ઉરદુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ ઠાકોરોનો અમલ છે. એ ઠાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણા ખરા ઠાકોરો **ગાયકવાડ**ને ખંડણી આપે છે. કેટલાક ઈડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતા નથી. નવેંબર માસમાં સામળાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં ખેડબ્રહ્મોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાય છે. એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલા છે.

૧. नानीमारवाड. એમાં ઈડરના **મહારાજા**ના, તેના ભાયાતના, **દાંતા**, **માલપુર** અને બીજા રાજાઓના મુલક છે.

૨. रेहर. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં **મોહનપુર**, **રણાસણ**, વગેરે બીજા તાલુકા છે.

૩. साबरकांठो. એમાં **માણસા**, **પેથાપુર**, **વરસોડા**, અને ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. वात्रक कांठो. **આમલીઆરા**, **ઘોડાસર**, **સાઠંબા**, **પુનાદરા**, અને **ખડાળ** એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. बावीसी. **વાસણા**, **મણીઆ**, **દંભોડા**, અને બીજાં મહેવાસી ગામડાં એમાં છે.

૬. कटोसण. **જોરાણા**, **સાંથલ**, **કટોસણ**, **મગુના** વગેરે ઠાકોરો છે.

આ પરગણાંઓમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) ईडर संस्थान. **મહીકાંઠા એજન્સિ**માં એ મોટામાં

મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨૧૭૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અહમનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં ઈડરના મહારાજાને તાબે હતું, પરંતુ કેટલાક કાળસુધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજા તખ્તસિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઈડરના મહારાજાને આપવાની ઇંગ્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજાને જરૂર પાડી. ઇડર, એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના મહારાજાના કુટુંબી છે. અહમનગર, વડાલી, બાયડ, ચોયલા અને ગાબટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અને અફીણ છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પત્થરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુરસંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે. દરેક સંસ્થાનમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં, વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં ડાંગર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પત્થરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસુરનો પહાડ છે તેઉપર અંબાભવાનીની જાત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૮૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં, તલ, અને કોદ્રા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની ખાણ છે.

(૪) માલુમણા—સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. એમાં ૮૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ઘઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા સંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં આશરે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ઘઉં ને કોદ્રા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં

છે. **ઘોડાસર**માં ૮૨૦૦ અને **આમલીઆરા**માં ૧૬૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ બંને સંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગર અને બીજું ધાન્ય પાકે છે.

૪ રેવાકાંઠા એજન્સિ

આ એજન્સિ **ગુજરાત**ની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં **મહીકાંઠા** અને **રજપુતાના** માંહેલાં સંસ્થાનો, પૂર્વે **મધ્ય હિંદુસ્તાન** માંહેલાં સંસ્થાન અને **ખાનદેશ**, દક્ષિણે **ગાયકવાડ**નો મુલક અને **સુરત** જિલ્લો, અને પશ્ચિમે **ગાયકવાડ**નો મુલક, **ભરૂચ** અને **ખેડા** જિલ્લા તથા **પંચમહાલ**નો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૮૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૭૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮૭૬૪૭ માણસની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨૭૩૪ નિશાળીઆ ભણે છે. આ એજન્સિની જમીન ઘણે ભાગે કોઈ ઠેકાણે ટેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડો અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપળા.

મુખ્ય નદીઓ.— ૧. મહી **રજપુતાના** અને **મધ્ય હિંદુસ્તાન**ના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને **પંચમહાલ**ની પશ્ચિમે થઈ **ખંભાત**ના અખાતને મળે છે. ૨. નર્મદા **સાતપુડા** પર્વતમાંથી નીકળીને **રાજપીપળા** સંસ્થાન તથા **ભરૂચ**ની પશ્ચિમે થઈ **ખંભાત**ના અખાતને મળે છે. એ બે નદી સિવાય **પુનમ**, **ગોમા**, **ઢાઢર**, **વિશ્વામિત્રી**, **હેરણ**, **કરજણ** અને **ઓર** એ નાની નદીઓ છે.

* આ એજન્સિનું લાંબું બયાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસબા તથા થોડી હકીકત કહેવી.

એ એજન્સિ પોલિટિકલ એજંટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરાકાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહીકાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં कडणा, संजेली, भादरवा, अने उमेटा એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ संखेरा मेवास છે. તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ पांडु मेवास છે.

આ એજન્સિ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચેપ્રમાણે છે:—

(૧) राजपीपळा.—રેવાકાંઠા એજન્સિમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧૫૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કાણબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર नांदोद છે, તેમાં રાજા રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડૂંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. રૂ તથા જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે અફીણ જડેછે.

(૨) छोटाउदेपुर.—એમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) बारीआ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૦૦૦૦ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) लुणावाडा.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને

વસ્તી ૪૦૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કબજામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંથ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બાગીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) वाडासीनोर. એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહેછે.

५. गायकवाड संस्थान.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો જોડે સેળભેળ થઈ ગયાંછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભરૂચ અને બીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંઠા એજન્સિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર वडोदरा છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજો ભાગ સૂરત જિલ્લાં જોડે સેળભેળ થઇ ગયોછે. તેમાં नवसारी, वख्वारी, चलेश्वर, गणदेवी, तलारी, વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં अमरेली महाल અને ओखा मंडळ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્સિ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર पाटण, सिद्धपुर, मेसाणा, कडी વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્સિના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લેહેણી ખંડણી ઇંગ્રેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી ખાનદેશમાં वजपुरतराफ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ્ય ઉપર નજર રાખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઇંગ્રેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજંટ તથા ફોજ રહેછે. એમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ માણસ-

ની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી ગુજરાતી નિશાળો સ્થાપીછે. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬ खंभात संस्थान.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને ખંભાતનો અખાત, અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળાપણ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮ ગામ તથા ૮૩૮૯૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન સપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહાદારી કંડમાંથી નવાબસાહેબ બે નિશાળોનું ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હાકેમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્રેજને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન ખેડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની खंभात, મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩૭૦૯ માણસની વસ્તી છે. તેમાંના ૨૦૦૦૦ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અફીણ, વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને શેતરંજી ખંભાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ઠેકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બનાવેછે. એ પત્થરા ઘણા વખણાયછે. વરસો વરસ ખંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭ पंचमहाल एजन्सि.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજંટ રહેછે તેના તાબામાં નારુ-

કોદણી નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન **પંચમહાલની** અગ્નિ-કોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના **છોટા ઉદેપુરની** જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૮૩૭ માણસની છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જણસ ઈમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

८. सूरत एजन्सि.

આ એજન્સિ તે **સૂરત** જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીણ, વાંસદા, અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ **સૂરતના** કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના સંબંધમાં તેને ગવર્નરનો એજંટ કહે છે.

मचीण.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના **ચોરા**-શી તાલુકામાં વીખરાયલાં છે. એમાં ૧૯૨૫૧ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાળુ પાકે છે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બને છે.

મુખ્ય ગામ સચીણ છે, પરંતુ **નવાબનો** મહેલ **લાચપુરમાં** છે. **નવાબના** બાપદાદા **જંજિરામાં** રહેતા અને **મરાઠાના** ઇતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ **બાલુમીઆં** તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્રેજે આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

वांसदा.

એની ઉત્તરે **ગાયકવાડી અનાવળ** અને **અંતાપુર** પરગણાં, પૂર્વે **ખાનદેશ**, દક્ષિણે **ધરમપુર**, અને પશ્ચિમે **સૂરત** જિલ્લો છે.

એની વસ્તી ૩૨૩૨૯ માણસની છે. એ રજપૂત રાજાનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંવળા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપીછે ને તેને કેળવણી ખાતાને સોંપીછે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદ્રા, જુવાર, શેરડી, મહૂડાં અને ખજૂર પાકેછે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાયછે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૯૮૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ઘણાં છે.

નદીઓ.— ખરેરા, ઓરંગા, કોલક, અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.— ધરમપુર. એમાં રાજા રહેછે. એની વસ્તી ૧૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.— કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજાું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. લોકો સાદડી, નળીઆં, ઈંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવેછે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ).

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભેજવગરની છે અને વરસાદ નિયમ સર આવતો નથી, તેથી સારાં વરસોમાં પણ ઓ-

માત્રા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. खानदेश जिल्हा.—આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને धुळिआ, मालेगाम, અને नन्दुरबार એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૧૬૨ ચોરસ મૈલ અને ૧૦૨૮૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપુડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિઝામના મુલકથી એને જૂદો પાડેછે, નૈરૃત્ય કોણમાં નાશક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મુલકસહિત) સુરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મુલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરૃત્યકોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણું કરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મુલક ઘણો ખડબચડો અને વિકટ છે, ઝાડી ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કઠોળ, અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યા છે અને ૨૨ કસ્બા છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસુધી જાયછે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સુધી જાયછે.

૨. खानदेश एजन्सि—ખાનદેશના કુલેકટરના તાબાહેઠલ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) दांगनो मूलक, (૨) सुळगणानो मूलक અને (૩) महेवासी परगणां.

(૧.) दांगनो मूलक સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૯૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠેકાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષે કરીને સાગ અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાયછે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) सुळगणानो मूलक દાંગના મુલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે, અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૮૦૨૩

માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ડાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર નાના નાના હિંદુ રાજાઓનો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ— મહુડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ, અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ડાંગના મુલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારૂં થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલલોક વસેછે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુધ્ધાં એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૭૩૪૩૮૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વ તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી ત્ર્યંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, કોરડી, તમાકુ, રૂ, સણ, અને જૂદી જૂદી જાતનું કઠોળ. નાશક અને ઇચોલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઉપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશીમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ત્ર્યંબકમાં ભરાયછે. ત્ર્યંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટામહાલ કર્યા છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઇથી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે તે થાણામાં કસૂર, અને ઇગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન— એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૫૦ ચોરસ મૈલ અને ૪૭૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. अहंमदनगर जिल्लो— એનું મુખ્ય શહેર अहंमदनगर છે.

એની ઉત્તરે નાશક જિલ્લો, પુર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્નિકોણમાં શોલાપુર જિલ્લો, અને નૈરૂત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૩૯૩૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પુર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પુર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકેછે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર, અને તમાકુ પકેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહંમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદસુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને જાયછે.

૬. पुणा जिल्लो— એનું મુખ્ય શહેર पुणा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯૦૭૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર જિલ્લો, પુર્વે અહંમદનગર અને શોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુન્નર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂધી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૯ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજગાદી હતી. ચોમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતુમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર થડમાં મોટી લશ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રવિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, અને જવ.

૭ सतारा जिल्लो.— એનું મુખ્ય નગર सतारा છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૭૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧૧૬૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને ફલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફલટનથી જૂદો પાડેછે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્સિ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સહ્યાદ્રિ પર્વતની પુર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયનાસહિત મહા-

બળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેછે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળેછે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસુદ્ધાં સાત શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. सतारा एजन्सि.— સતારા નીસબત જાગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં અંગ્રેજના તાબેદાર છે. અંગ્રેજ સરકારનો એજંટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જાગીરો નીચે પ્રમાણેઃ—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી
पंतसचीव, भोरनो जागीरदार.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૯
निंबाळकर, फलटननो जागीरदार.	૮૦૦	૫૯૫૩૬
पंत प्रतिनिधि, औंदनो जागीरदार.	૩૫૦	૫૮૯૮૦
डफळ, जतनो जागीरदार.	૭૦૦	૭૦૬૬૫
કુલ એકંદર	૨૩૫૦	૩૦૦૮૭૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભોર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ઘાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકેછે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને ઔંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઈંગ્રેજી મુલકમાં જેવો પાક નીપજેછે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાયછે. જત સંસ્થાનમાં સુરોખાર અને લોઢું જડેછે, અને ગાળવાની કુલ્લી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોઢું જડેછે. સતારાના ચાર જાગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. सोलापुर जिल्ला.—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૯૯ ચોરસ મેલ તથા ૬૬૨૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહંમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડેછે અને મૂલક ઉજડ દેખાયછે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં

કાનડી પણ બોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૭ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. બારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જોડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જાત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સુધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૧૦. अक्कलकोट संस्थान.—એ સંસ્થાન **સોલાપુર** જિલ્લાની અગ્નિકોણમાં વીસ મૈલને છેટે **સોલાપુર** જિલ્લા સાથે જોડાયલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે, અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૦૬૮ માણસની વસ્તી છે. એ મુલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અળશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્રેજ અધિકારી ચલાવેછે.

प्रकरण ९ मुं.

कोंकण.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કડકો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાળિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડબચડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડબચડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો સાગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. **ગૂજરાતની** દક્ષિણે **સૂરતથી** તે **પોર્તુગીઝ** તાબાના **ગોવા** પ્રાંતસુધી **કોંકણના**

વિભાગની હદ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧. थाणा जिल्हा.	थाणा.
२. जवार संस्थान.	
३. कोलाबा जिल्हा.	अलिबाग.
४. जंजीरा संस्थान.	जंजीरा.
५. रत्नागिरि जिल्हा.	रत्नागिरि.
६. सावंतवाडी संस्थान.	

૧. थाणा जिल्हा.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૫૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮૪૭૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીઝ તાબાનું દમણ તથા સુરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશક, અહમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાબા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોયછે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણું ખરૂં સૂકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ — ચોખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર બાગાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદું, નાળિએર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણા ગામડાંઓમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાષ્ટી બેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે ફાંટા થાયછે. એક ફાંટો થળઘાટે ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજો ભોર ઘાટે થઈ પુણા, સોલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પુલ બાંધેલોછે તેથી મુંબઈ બેટ અને સાષ્ટી બેટ જોડાયલા છે.

૨. जवार संस्थान.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩૭૪૦૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વારી, કહોળ, ચણા અને તલ

પાકેછે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજા કોળી છે. તે બાલક હોવાથી થાણાનો કલેકટર એની મિલકતનો વહીવટ કરેછે.

३. कोलाबा जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૨ ચોરસ મેલ તથા ૩૫૦૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલૂકા કર્યા છે. એની ઉતરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલો તથા અંબા નદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો બહુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉતરે નાગોઠણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહે અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સુધી જિલામાં પસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધારી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાયછે, પરંતુ ઘણો ખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાયછે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાણો ધંધો કરેછે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાયછે. ચોમાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વારી નામે અનાજ ઊગેછે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ થાયછે. જિલો નાનો છે માટે તીજોરીનો હિસાબ થાણા જિલાના હિસાબમાં લખાયછે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

४. जंजीरा संस्थान.—એ સંસ્થાન મુંબઇ અને રત્નાગિરિની વચ્ચોવચ્ચ કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મેલ છે. એની ઉતરે અને પૂર્વે કોલાબા જિલો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી રત્નાગિરિ જિલાથી એને જૂદો પાડેછે. એમાં આશરે ૭૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જાફરાબાદ પણ છે. એ નવાબ હબસી દેશ કે આબિસિનિઆનો સીદી છે, અને જંજીરાના કિલામાં રહેછે. વળી કોલાબાના કલેકટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજંટ જંજીરામાં રહેછે. મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, નાગલી, અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાયછે.

५. रत्नागिरि जिल्हो.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦૧૯૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉતરે જંજીરા અને કોલાબા, પૂર્વે સતારા જિલો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયો છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ

છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છો તથા ગુંજો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચની, વારી, વહી, નાળિએર, અને સોપારી. એના સાત તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હરણઈ બંદર સુધ્ધાં એમાં સાત શહેર છે.

૬. सावंतवाडी संस्थान.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલ્હાપુર સંસ્થાન અને બેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઈંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજંટ રહેછે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વારી, અને નાળિએર થાયછે. વળી હુરડાં થાયછે તે લુગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવેછે.

प्रकरण १० मुं.

दक्षिण महाराष्ट्र देश अने उत्तर कानडा.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અસલના મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મુલકને કર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જૂદી છે.

કર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નદિ એડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે. તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાયછે.

૧. कलादगी जिल्लो.— એનું મુખ્ય શહેર कलादगी છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જૂદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળેછે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મલપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાયછે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫૯૮૫ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૬૦૩૭ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય

જોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઇંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઓરંગજેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોટું શહેર હતું; નવ મૈલ ફરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલ્ગામ જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર બેલ્ગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૯૧ ચોરસ મૈલ અને ૯૩૮૭૫૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. મરાઠી ભાષા ઘણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને મોચીનો ધંધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે.

૩. कोल्हापुर एजन्सि.— એનું મુખ્ય શહેર कोल्हापुर છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજંટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ)

ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચગંગા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષે કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સુતર અને ઊનનો જાડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુક લોઢું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઈચલ કરંજીના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. दक्षिण मराठा जागीर— એના જાગીરદારો અસલ પેશ્વાની આજ્ઞા માનતા, પરંતુ હાલમાં અંગ્રેજને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. અંગ્રેજ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજંટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.
सांगली.	૨૨૩૬૬૩.
जमखिंडी.	૧૦૨૩૪૬.
मिरज (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.
मिरज (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.
कुरुंदवाड (વડીશાખા)	૩૯૪૨૦.
कुरुंदवाड. (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.
मुधोळ.	૫૮૯૨૧.
रामदुर्ग.	૩૮૦૩૧.
	કુલ ૬૧૦૪૩૪

નિકાસ.

આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરૂંદવાડમાં ડાંગર પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વ સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જાડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજિત્રો બનેછે.

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંગ્રજી મુલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરૂંદવાડની જાગીરો પટવર્ધન વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ઘોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજ સાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભોરવંશના બ્રાહ્મણની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ઘણાંજ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંઢરપુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા ઉપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. धारवाड जिल्लो.— મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રેંચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બલ્લારી જિલ્લો; દક્ષિણે મ્હેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯૮૮૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડબાચડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠેકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રેંચૂરની પેલીમેર કૃષ્ણા નદીને મળેછે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જૂદી જૂદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલૂકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસબા છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬.सावनूर जागीर.— એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૬૧૮૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઈંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખેછે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કુળથી, મગ, નાળિએર, દીવેલી, તુવર, પાન, અને શેરડી છે.

७. उत्तर कानडा.— મદ્રાસ સરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ સરકારને સને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩૯૮૪૦૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મ્હેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મ્હેસુર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરદા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ધોધ પડેછે. એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ધોધ ૮૯૦ ફૂટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે.

રાગી, અને શેરડી પણ પાકેછે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિએર, સોપારી, એળચી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપેછે અને પરદેશઆને મોકલવામાં આવેછે

એ દેશના ૭ તાલુકા કર્યાછે તેમાં ૬ મોટા કસ્બા છે. એમાના કારવાડ, કુંવટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું સારૂં બંદર માત્ર કારવાડ છે.

